

РОЗДІЛ 9

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

УДК 343.985.2

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-1/66>

РОЗРОБЛЕННЯ НОВИХ ТАКТИЧНИХ ПРИЙОМІВ ДОПИТУ НА ПОТРЕБУ ЧАСУ

DEVELOPMENT OF NEW TACTICAL INTERROGATION TECHNIQUES NEEDING TIME

Ахтирська Н.М., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри кримінального процесу та криміналістики
Навчально-науковий інститут права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Статтю присвячено висвітленню тактичних прийомів найбільш поширеної слідчої (розшукової) дії – допиту, розроблення яких скероване на одержання доказової інформації від допитуваних в умовах протидії. Доцільність розроблення нових підходів до вибору найбільш сприятливої лінії поведінки слідчого зумовлена контрактикою злочинців, які мають кримінальний досвід. Організація Об'єднаних Націй визнає сучасну потребу в науково-технічному пошуку, скерованому на забезпечення правоохоронних органів новими технологіями оцінки доказової інформації. Консолідація психології, цифрових технологій, культури, сексології, лінгвістики та права дасть змогу проводити допит результативно й відповідно до стандартів дотримання прав людини. Проведенню допиту має передувати попередня бесіда або когнітивне інтерв'ю з особою задля виявлення факту володіння нею інформацією, що має цінність для розслідування злочину. Лише в такому випадку виправдане проведення допиту. Розроблення технології допиту має включати методику складання переліку питань, які повинні бути короткими, точними, зрозумілими; методику постановки таких питань (без об'єднання, повторень і використання правничої термінології); методику використання тактичних прийомів з урахуванням соціального статусу, культурного маркера, національності, володіння мовою судочинства, кримінального досвіду підозрюваного. Обов'язковість фіксації допиту за допомогою відеопроколювання дає змогу об'єктивно оцінювати надані показання, які можуть із використанням новітніх цифрових технологій піддаватися оцінці щодо емоційності реакцій на певні запитання, а характеристика рухів допитуваного може вказувати на намагання уникнути спілкування або замкнутість (спробу приховати певні факти) тощо. Апробація програмного продукту нідерландської фірми Noldus Information Technology, яка дає можливість розпізнати емоції людини під час надання відповідей на запитання, та технології аналізу голосу за допомогою ізраїльської програми Layered Voice Analysis (LVA) підтверджує ефективність використання штучного інтелекту у процесі оцінки показань із метою встановлення причетності особи до певної злочинної події. У межах розширення міжнародного співробітництва під час кримінального провадження дедалі частіше виникає потреба в допиті іноземців, для чого залучаються перекладачі, що створює певну перешкоду для динамічності допиту, розмиває емоційність сприйняття запитань і відповідей, а отже, створює практичний запит на появу нових тактичних рекомендацій для проведення цієї слідчої (розшукової) дії.

Ключові слова: тактика допиту, контрактика, когнітивне інтерв'ю, бесіда, діалог, психологічний контакт, інформаційна розвідка, патерн руху очей, лімбічна втеча, фіксація показань.

The article is devoted to the coverage of tactics of the most common investigative) investigative action of interrogation, the development of which is aimed at obtaining evidentiary information from the interrogated in the conditions of counteraction. The expediency of developing new approaches to choosing the most favorable course of action for investigators is due to the counter-tactics of criminals with criminal experience. The United Nations recognizes the current need for scientific and technical research aimed at providing law enforcement agencies with new technologies for evaluating evidence. The consolidation of psychology, digital technology, culture, sexology, linguistics and law will make it possible to conduct interrogations effectively and in accordance with human rights standards. The interrogation should be preceded by a preliminary interview or cognitive interview with the person in order to find out the fact that he/she has information that is valuable for the investigation of the crime. Only in this case is an interrogation justified. The development of interrogation technology should include a methodology for compiling a list of questions that should be short, precise, understandable; methods of asking such questions (without unification, without repetition, without the use of legal terminology); methods of using tactics taking into account social status, cultural marker, nationality, language of the court, criminal experience of the suspect. Mandatory recording of the interrogation by video recording allows you to objectively assess the testimony, which can be assessed using the latest digital technology for emotional reactions to certain issues, and the characteristics of the interrogatee's movements may indicate an attempt to avoid communication or isolation (attempt to hide certain facts), etc. A trial of the Dutch firm Noldus Information Technology, which enables the recognition of human emotions when answering questions and voice analysis Israeli technology using Layered Voice Analysis (LVA), confirms the effectiveness of using artificial intelligence to assess testimony to establish personal involvement to a certain criminal event. As part of the expansion of international cooperation in criminal proceedings, there is an increasing need to interrogate foreigners, which involves translators, which creates an obstacle to the dynamics of the interrogation) actions.

Key words: interrogation tactics, counter-tactics, cognitive interview, conversation, dialogue, psychological contact, information intelligence, eye movement pattern, limbic escape, evidence recording.

Допит є однією з найпоширеніших слідчих (розшукових) дій, найскладнішою в тактичному розумінні. Правильність і професіоналізм проведення допиту значною мірою сприяють розкриттю злочинів. Однак, як зазначають Майкл Бойл та Жан-Клод Вюльєрм, допит є інструментом одержання доказів, при цьому він, як і будь-який інструмент, може бути низької якості або використовуватися особами, які не досить обізнані чи не набули професійних навичок [1, с. 3]. Саме під час проведення допиту є ризики порушення прав людини.

Так, порушення ст. 3 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод встановлено в таких

рішеннях Європейського суду з прав людини: «Григор'єв проти України» від 15 травня 2012 р., «Клішин проти України» від 23 лютого 2012 р., «Коробов проти України» від 21 липня 2011 р., «Ошурко проти України» від 8 вересня 2011 р., «Нечипорук і Йонкало проти України» від 21 квітня 2011 р., «Савін проти України» від 16 лютого 2012 р., «Аднаралов проти України» від 27 листопада 2014 р., «Антонюк проти України» від 7 травня 2020 р., «Алізада та інші проти України» від 16 вересня 2021 р.

Європейський суд з прав людини значну увагу приділяє також використанню в суді доказів, одержаних під

час допиту на стадії досудового розслідування. Зокрема, не виключається використання показань свідка, які він надав під час досудового розслідування, за умови, що його неявка в суд зумовлена поважною причиною, а вирок ґрунтується на сукупності доказів. За умови неявки свідка в суд виправдане використання показань у разі проведення на стадії досудового розслідування одночасного допиту свідка та підозрюваного, коли останній міг би поставити свідку запитання. Члени сім'ї не виключаються з кола свідків, а надані ними показання оцінюються щодо «особистої зацікавленості», і за її відсутності ці показання, хоча й мають ознаку суб'єктивності, можуть бути доказом [2]. Оскільки ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод гарантує право обвинуваченого на ефективну участь у кримінальному провадженні, яке включає його право не лише бути присутнім, а й слухати та стежити за судовим процесом, то обвинувачений може самостійно та свідомо погодитися на зачитування показань свідків, одержаних на стадії досудового розслідування [3].

Верховний комісар Організації Об'єднаних Націй у Керівництві щодо дотримання прав людини в діяльності поліції звернув увагу на необхідність застосування ефективних наукових методів у розслідуванні злочинів, обміну досвідом у межах міжнародних технічних поліцейських програм щодо сучасних методів і технологій проведення слідчих дій, оскільки слідчі за браком знань можуть бути схильними до одержання визнань вимуваності всупереч установленим стандартам дотримання прав людини [4, с. 13].

Європейський суд з прав людини визнає ту обставину, що правоохоронним органам доводиться стикатися із серйозним опором злочинців, однак методи одержання доказів не повинні суперечити загальним стандартам дотримання прав людини. З метою мінімізації ризиків порушення стандарту доказування в Україні затверджено Національну стратегію у сфері прав людини, що зумовлено необхідністю вдосконалення діяльності держави щодо утвердження й забезпечення прав і свобод людини, створення дієвих механізмів їх реалізації та захисту, розв'язання системних проблем у зазначеній сфері. Метою розроблених заходів є вирішення визнаних Україною проблем, зокрема:

- недостатньої ефективності наявної системи запобігання та протидії катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню;
- відсутності ефективних механізмів документування фактів катування, жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження чи покарання;
- неефективного розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із катуванням, жорстоким, нелюдським або таким, що принижує гідність, поводженням чи покаранням;
- відсутності компенсаційних засобів потерпілим від кримінальних правопорушень, пов'язаних із катуванням, жорстоким, нелюдським або таким, що принижує гідність, поводженням чи покаранням [5].

Намагання підозрюваних ухилитися від показань або навмисне введення в оману слідчого шляхом надання неправдивих показань сприяло розробленню нових підходів до проведення допиту. Так, у 1950-х рр. у США Джон Рейд розробив психологічну систему допиту – техніку Рейда (Reid technique) – для одержання інформації від підозрюваних, які відмовлялися від надання показань. Критики стверджували, що цей метод призводив до високіх ризиків одержання хибних показань, особливо під час допиту неповнолітніх. У 1955 р. в Лінкольні (Небраска) Дж. Рейд у результаті впровадження власного методу домігся визнання вини у вбивстві дружини обвинуваченого Паркера. Надалі Паркер відмовився від своїх показань, проте суд присяжних урахував попередні свідчення

та визнав його винним, на підставі чого йому було признано довічне позбавлення волі. Згодом він був виправданий у зв'язку з встановленням вини іншої особи. За неправомірне засудження держава сплатила Паркеру 500 тис. дол. компенсації.

Незважаючи на окремі похибки, техніка Рейда у 2014 р. офіційно зареєстрована та використовується правоохоронними органами в Північній Америці. Ця методика складається з трьох етапів: 1) аналізу фактів; 2) інтерв'ю з аналізом поведінки (довірлива бесіда без обвинувального ухилу та підозри для одержання інформації щодо конкретної події і поведінкових реакцій особи); 3) дев'ять етапів допиту. На думку Дж. Рейда, допитувати особу потрібно лише в тому випадку, якщо опитування показало, що особа володіє певними відомостями щодо певної події (причетна до вчинення злочину), оскільки допит – це процес обвинувачення, під час якого слідчий повідомляє підозрюваному, що результати розслідування вказують на те, що саме він вчинив злочин. Допит за методом Дж. Рейда проводиться у вигляді монологу слідчого, а не у формі «запитання – відповідь». Певні вимоги ставляться до поведінки слідчого: він має виявляти терпіння, толерантність. Метою такого допиту є спонукання й навчання підозрюваного говорити правду, що досягається завдяки застосуванню певних прийомів: слідчий спочатку надає інформацію, а потім пропонує підозрюваному різні варіанти психологічних конструкцій як виправдання його поведінки. Наприклад, визнання вини може бути викликано запитанням «Ви спланували це чи це сталося раптово?».

Дев'ять кроків допиту реалізуються шляхом застосування такої тактики:

1. Позитивна конфронтація: особі повідомляють, що в результаті проведеного розслідування всі докази дають підстави визнати її підозрюваною, та пропонують якомога швидше пояснити обставини й причини вчиненого злочину.
2. Перекладання вини слідчим із підозрюваного на іншу особу або збіг обставин, які спонукали підозрюваного до вчинення злочину. Для цього необхідно розробити теми, які містять причини, що психологічно виправдовують особу. Доцільно знайти таку тему, яка викликає в підозрюваного більшу схильність.
3. Зведення до мінімуму частоти відмов від показань або визнання вини.
4. Демонстрація широти слідчого для виявлення реакцій допитуваного. У цей період, коли слідчий висловлює таке ставлення, доцільно запропонувати підозрюваному альтернативу у вирішенні його ситуації. Реакції є досить інформативними.
5. Поставлення альтернативних запитань, одне з яких є більш прийнятним у соціальному плані, ніж інше. Очевидно, що підозрюваний вибере більш легкий варіант (прийнятний для нього), проте вину буде визнано.
6. Змусити підозрюваного повторити визнання вини у присутності свідків та зібрати докази на підтвердження його визнання.
7. Документування визнання (аудіо, відео чи письмово).
8. Перевірка сукупних доказів на достовірність.
9. Формування висновків щодо вини.

У США співробітникам правоохоронних органів під час допиту дозволяється використовувати «психологічні пастки», «психологічні хитрощі». Натомість у Кримінальному процесуальному кодексі Німеччини (§ 136а) забороняється використовувати обман і залякування під час допиту. Відповідно, метод Рейда суперечить чинному німецькому законодавству. У Канаді у 2012 р. суддя Майкл Дінкен визнав, що метод Рейда – це конфронтаційна, маніпулятивна психологічна процедура, мета якої – домогтися визнання підозрюваним своєї вини. Оприлюднений у 2013 р. секретний документ Федерального бюро розслідувань США (далі – ФБР) свідчить про використання агентами методу Рейда під час допитів, які супроводжу-

ються, згідно з рекомендаціями Дж. Рейда, агресивною поведінкою офіцерів, посиланнями на неіснуючі докази вини (відео, сліди, ДНК), що призводить до психологічного пригнічення невинуватих.

Як зазначають дослідники, у США поліція досить часто застосовує сучасні методи допиту. Найбільш поширеним є проведення інтерв'ю (когнітивного інтерв'ю) у вигляді серії спілкувань для з'ясування окремих питань. Когнітивне інтерв'ю – це метод інтерв'ювання свідків, потерпілих, підозрюваних, який збільшує обсяг інформації, одержаної з мінімальним пониженням точності. Він заснований на наукових принципах соціальної динаміки, пам'яті та міжособистісних відносин. Ефективність цього методу полягає в тому, що суб'єкту відводиться активна роль у наданні пояснень, він самостійно вибирає зручні для цього темп і форму, розкриває відомі йому дані, не очікуючи запитань слідчого. Слідчий не перериває розповідь, не втручається в послідовність викладу фактів. Це надалі дасть слідчому можливість проілюструвати прогалини в пам'яті особи (свідомі чи несвідомі). Після цього особі може бути запропоновано повторити сказане із закритими очима або дивлячись на пусту стіну, щоб ніщо не відволікало її та допомогло згадати деталі. Допомога слідчого-інтерв'юера може полягати в нагадуванні певних обставин події (про час доби, погоду, звуки, запахи, оточення, емоції), що дає змогу відтворити в пам'яті когнітивне сприйняття. У деяких випадках, за браком інформації, особі пропонують навести обставини у зворотній послідовності або з позиції іншої особи – спостерігача.

У Великобританії дослідили інтерв'ю з особами, засудженими за тероризм (близько 600 годин записів), щодо виявлення ефективних прийомів, застосування яких привело до визнання підозрюваними вини. Було встановлено, що під час спілкування слідчого та підозрюваного доцільно виділити два міжособистісні кола: адаптивне й дезадаптивне. Ці відносини оцінюються за ознаками як «співробітництво – конфронтація» та «капітуляція – контроль». Адаптивний метод полягає в роз'ясненні певних обставин, через які особу підозрюють, а дезадаптивний є жорстким, динамічним, наполегливим способом спілкування. Дезадаптивна поведінка слідчого призводить до дезадаптивної поведінки підозрюваного, у результаті чого виникає відмова давати показання.

Учені Німеччини розробили так звану техніку Шарффа для збору даних, яка заснована на уявленні про різні позиції. Дослідження будувалося на історії про слідчого Другої світової війни Ганса Шарффа, який володів майстерністю одержання показань, оскільки застосовував техніку не допиту, а дружньої бесіди. Він використовував такі прийоми: слідчий має бути дружнелюбним і говірким, а не таким, що примушує; ставити мало запитань, а замість цього спонукати свого співрозмовника розказувати більш детально; використовувати одержану інформацію для того, щоб продемонструвати свою обізнаність; збирати інформацію, не ставлячи прямих запитань, використовувати прямі чи опосередковані підтвердження або заперечення. Ця тактика заснована на намаганні подолати тактику контрдопиту, яку використовують злочинці, що полягає в таких діях: говорити мало, з'ясувати, що хоче слідчий, і розкрити виключно ту інформацію, яка, на думку підозрюваного, уже відома слідчому.

Дослідники Великобританії та Європейського Союзу виявили труднощі у проведенні інтерв'ювання в ситуаціях міжкультурного спілкування, допитах та поліцейських перемовинах. Рекомендється проводити спочатку орієнтаційний діалог (світську бесіду) – спілкування, з якого починається власне обмін думками (у деяких випадках така манера залишається впродовж усього спілкування). Як свідчать практики, німці менше очікують на таку манеру спілкування, ніж англійці. Особливо чутливим у тактичному сенсі є реляційний діалог, який торкається

особистої репутації, ідентичності та соціальної належності. Культури розрізняються за тим, як вони оцінюють соціальні групи й соціальну належність. Особи можуть давати оцінку певних осіб залежно від їхнього соціального становища тощо.

Немає єдності в поглядах щодо вияву співчуття під час допиту, хоча фахівці переважно вважають це дієвим тактичним прийомом. Водночас проведений аналіз допитів поліцейськими Нідерландів нідерландських і марокканських підозрюваних свідчить про те, що підозрювані з Марокко відповідали негативно, відмовлялися давати показання, коли поліція виявляла доброту й співчуття, а тактика ультиматуму давала позитивний результат.

Ефективним може бути діалог, скерований на пошук вирішення проблеми (визнання вини, відшкодування шкоди потерпілим, укладення угоди про примирення тощо). Правопорушники Західної Європи частіше погоджуються на визнання вини, укладання угоди та відшкодування шкоди, а для представників Близького Сходу важлива репутація, розголос їхніх дій тощо, що ускладнює такий діалог.

Варто вказати на вірогідні ризики під час допиту через перекладача, оскільки це може сприяти втраті частини інформації, що може перешкоджати спілкуванню та соціальній динаміці між інтерв'юером і суб'єктом. Вважається, що перекладачі також можуть бути консультантами щодо культурних особливостей. Проведені дослідження свідчать про те, що перекладачі 7–10% часу під час допиту витрачають на уточнення, звертаючись до допитуваного.

Немає єдиного міжнародного стандарту фіксації допиту. Проте варто зазначити, що в законодавстві більшості країн віддається перевага аудіо- й відеофіксації показань. У США у 2003 р. лише у двох штатах від співробітників правоохоронних органів вимагалася реєстрація в електронному вигляді допиту всіх осіб, яким обрано запобіжний захід у вигляді взяття під варту. Законом від 22 травня 2014 р. Міністерство юстиції США встановило правило, за яким ФБР, Управління з боротьби з наркотиками, Бюро з боротьби з алкоголем, тютюном, вогнепальною зброєю і вибуховими пристроями та Служба маршалів зобов'язані записувати в електронному вигляді допити осіб, які перебувають під вартою [6].

Нещодавно у країнах СНД почали застосовувати нову методику під час перевірки показань. Для проведення допиту ретельно готується перелік питань, які мають бути короткими і зрозумілими; недоцільно використовувати правову (професійну) термінологію; необхідно уникати постановки водночас декількох запитань, не компонувати пов'язані запитання або не змінювати їх, не тлумачити формулювання за власною ініціативою. Такі запитання класифікуються так:

1. Запитання відкритого типу, які передбачають надання підозрюваним детальних і не обмежених їхнім свідомим вибором меж (*Що відбулося?*) або шляхом постановки яких слідчим пропонується описати, розказати, пояснити певні події, дати характеристику. Аналіз показань сприяє виявленню неточностей чи неправдивих даних.
2. Питання закритого типу, що вимагають точної безальтернативної відповіді (*О котрій годині це сталося? Хто це був присутній? У якому напрямі ви рухалися? Ви знайомі?*).
3. Питання з вимушеним вибором відповідей (*Це була гвинтівка, пістолет чи карабін?*). Неприпустима постановка запитань із неправильним переліком, оскільки допитуваний може не розмірковуючи вибрати будь-який варіант із неіснуючого фактично ряду.
4. Забороняється ставити навідні запитання, які підштовхують допитуваного до відповіді, що є вигідною для версії слідчого (*Ви ж не хотіли спричинити шкоду здоров'ю потерпілого, правильно я розумію?*).

За такою методикою здійснюється повна відеофіксація допиту, після чого запис пропускається через дві програми. Перша з них – технологія аналізу голосу Layered Voice Analysis (LVA) від ізраїльської компанії Nemesysco, яка дає змогу виявити зміни тембру, гучності тощо. Друга програма – FaceReader від нідерландської фірми Noldus Information Technology – дає можливість розпізнати емоції людини під час надання відповіді на запитання. Одержані дані оцінюють психологи, лінгвісти та спеціалісти в галузі наркології і сексології.

Так, наприклад, у справі про організацію вбивства посадовою особою фахівці виявили множинні ознаки неправдивості (хибності) показань підозрюваного: «патерн руху очей», систематичне намагання змінити позу тіла, що фахівці визначають як «лімбічну втечу» від допиту, тощо [7].

Отже, з огляду на наведене доцільно за досвідом інших держав передбачити у Кримінальному процесуальному кодексі України обов'язковість фіксації допиту з використанням цифрових технологій, що, з одного боку, мінімізує ризики порушення прав особи, а з іншого – може використовуватися для ефективної оцінки показань. Чинне формулювання положення ч. 5 ст. 224 Кримінального процесуального кодексу України про те, що під час допиту

може застосовуватися фотозйомка, аудіо- та/або відеозапис, зазвичай нехтується слідчими, а тому протокол складається без аудіо- чи відеододатків.

Статистичні дані свідчать про значну кількість іноземців, щодо яких відкриваються кримінальні провадження в Україні та суди ухвалюють вироки. Так, у 2018 р. було засуджено 797 осіб інших держав, у 2019 р. – 798 осіб, у 2020 р. – 670 осіб [8]. Очевидно, що ця ситуація вимагає вдосконалення правового забезпечення професійного перекладу шляхом створення системи судових перекладачів, а також розроблення нових тактичних прийомів допиту з огляду на національність, культуру, релігію особи та інші фактори. Зокрема, у сучасному тлумаченні Бангалорських принципів поведінки суддів судам рекомендується з урахуванням особливостей справи за можливості задовольняти клопотання учасників судового процесу на здійснення правосуддя суддею, який відповідає певним ознакам (національності, віросповідання, статі, віку тощо) [9, с. 75].

Таким чином, у статті розглянуто тактичні прийоми найбільш поширеної слідчої (розшукової) дії – допиту, розроблення яких скероване на одержання доказової інформації від допитуваних в умовах протидії. Запропоновано дієві заходи з покращення процедури допиту у вітчизняному кримінальному процесі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бойл М., Вюльерм Ж.-К. Краткое пособие по проведению допросов в ходе следствия : практическое руководство. Страсбург : Совет Европы, 2019. 37 с. URL: <https://rm.coe.int/guide-to-investigative-interviewing-russian/1680934b21> (дата звернення: 28.12.2021).
2. Постановление Европейского суда по правам человека в деле «Андандонский против России» от 28 сентября 2006 г. URL: <https://roseurosud.org/r/st-6/st-6a-2/postanovlenie-espch-andandonskij-protiv-rossii> (дата звернення: 28.12.2021).
3. Постановление Европейского суда по правам человека в деле «Муртазалиева против Российской Федерации» от 18 декабря 2018 г. URL: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_365609/2c5c5084e6831c522891d61fa2db736389b6787c/ (дата звернення: 28.12.2021).
4. Human Rights Standards and Practice for the Police. Expanded Pocket Book on Human Rights for the Police. New York ; Geneva : United Nations, 2004. 64 p.
5. Про Національну стратегію у сфері прав людини : Указ Президента України від 24 березня 2021 р. № 119/2021 / Президент України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/119/2021#Text> (дата звернення: 28.12.2021).
6. Interrogation: a revive of the science. High-value detainee interrogation group. This report was reviewed by FBI, CIA, USD(I), DIA, USMC, and Army G2X. 2016. URL: <https://www.fbi.gov/file-repository/hig-report-interrogation-a-review-of-the-science-september-2016.pdf> (дата звернення: 28.12.2021).
7. СМИ сообщили о применении следователями новой методики при проверке показаний Фуррала. URL: https://news.rambler.ru/incidents/46508517/?utm_content=news_media&utm_medium=read_more&utm_source=copylink (дата звернення: 28.12.2021).
8. Звіти місцевих судів України про склад засуджених. URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/ (дата звернення: 28.12.2021).
9. Комментарий к Бангалорским принципам поведения судей / Управление Организации Объединенных Наций по наркотикам и преступности. Вена, 2007. 167 с.